

Meesterlijke miniaturen

Vijf verluchters en hun topstukken

Miniaturisten als Lieven van Lathem, Simon Marmion, Willem Vrelant en Jan de Tavernier waren in de vijftiende eeuw even bekende namen als Rogier van der Weyden, Hans Memling of de Meester van Flémalle. Nooit eerder bereikte de verluchtungskunst zo een hoog niveau.

Lieven van Lathem (circa 1430-1493)

Lieven van Lathem behoorde tot de meest gewaardeerde artiesten van zijn generatie. Hij trad in 1456 in dienst van Filips de Goede, twee jaar na zijn inschrijving in de schildersgilde van Gent. Hij was tussen 1454 en 1493 actief als miniaturist. Zijn eerste meesterwerk was de cyclus van 66 grisailles die de *Miracles de Notre-Dame* van Jean Miélot illustreerden, bestemd voor de hertog. Hij verluchtte ook voor Filips de Goede het *Livre des Conquestes et Faits d'Alexandre le Grand* van Jean Wauquelin. Van Lathem werkte ook voor Karel de Stoute, voor wie hij een gebedenboek illustreerde, en voor Lodewijk van Gruuthuse. Hij verluchtte voor deze Brugse heer een *Histoire de Jason* en een volume van de *Secret des Secrets* geïnspireerd op een brief van Aristoteles aan Alexander de Grote. In 1462, drie jaar nadat van Lathem de stad Gent had verlaten, vervoegde hij de schildersgilde van Antwerpen. Hij verbleef er de volgende dertig jaar van zijn loopbaan. Van Lathem was

Parijs, Bibliothèque nationale de France, Handschriftendepartement, ms. fr. 562. Pseudo-Aristoteles, *Secret des secrets*, fol. 7r. Presentatie van de brief van Aristoteles aan Alexander de Grote.

Et commence le liure appelle les secrets de aristote
 servant a tous princes et nobles homes. **PROLOGUE**

Uhan filz patrice sage en toutes
 manieres de langages trouua en la
 terre de grece le post en vng temple
 du soleil que Estupides auoit fait
 faire le liure des secrets aristote et le translata de
 grec en calde Et puis a la requeste du roy daczabe
 le translata de calde en arabe Et apres longz tēps
 vng grant clerc appelle phelippe le translata de ara
 bic en latin Et lenuoia a tresreuerend pere en dieu
 sage noble et honnestre persome Guy de valence

De sc̄a trinitate
e inuocamus te

Los Angeles,
The J. Paul Getty Museum,
ms. 37. Gebedenboek van
Karel de Stoute, f. 33r. De
verzoeking van de heilige
Antonius. Gevecht van
antropomorfe wezens,
draken en griffioenen.

Los Angeles, The J. Paul
Getty Museum, ms. 37.
Gebedenboek van Karel de
Stoute, fol. 14r. De heilige
Drievuldigheid. Gevecht
tussen een centaur, een
soldaat en gevleugelde
draken.

onbetwistbaar een meester in de narratieve stijl en ontwikkelde een geheel nieuwe manier om verhalen visueel voor te stellen. Hij wist zijn schilderijen als geen ander een dramatisch aspect te verlenen en emoties op te roepen. Het talent van van Lathem was ook, en misschien vooral, terug te vinden in zijn randversieringen waarin veel antropomorfe of hybride wezens, legendarische dieren en draken voorkomen. In zijn werken waren de landschappen bijzonder complex. Hij gebruikte op schitterende wijze de wegen en de rivieren om de illusie van een verre horizon op te wekken.

A treshault trespouissant et trespouillant prince Phelipe
 duc de bourgongne. et c. Martin le franc preuoft
 de lausane secretaire de nostre saint pere pape nicolas
 treshumble recommandation. //

En quoy plus conuenablement deusse
 employer aucunes mytes soustraites
 des publiques affaires que lestrif de
 fortune et vertu escriuant le nay iuste
 Prince trespouillant tant pour accomplir
 vostre commandement de toute ma puissance que
 remonstret soumairement combien vertu sur fortune
 doit auoir de honneur de loenge et de vie. Car ia soit

Brussel, KBR, ms. 9510,
 Martin Le Franc, L'Estrif
 de Fortune et Vertu, f. 1r.
 Discussie tussen dame
 Fortuna en dame Deugd

Simon Marmion (circa 1425-1489)

Brussel, KBR, ms. 9215, Pontificale van de kathedraal van Sens, f. 129r. Kruisiging

Simon Marmion domineerde de miniatuurkunst onder het mecenaat van de Bourgondische hertogen. Wellicht kon alleen zijn tijdgenoot Lieven van Lathem de vergelijking doorstaan. Marmion werd geboren in Amiens en werkte daarna in Valenciennes, Doornik en Gent. Zijn succesvolle carrière, verspreid over meer dan veertig jaar, is goed gedocumenteerd. Hij maakte deel uit van een artistieke familie: ook vader Jean, broer Mille, dochter Marie en neef Michel Clauwet hielden zich allemaal bezig met de schilderkunst.

Marmion werd beïnvloed door Rogier van der Weyden (1400-1464) en oefende een belangrijke invloed uit op zijn tijdgenoten. Zijn composities, zijn lichteffecten en zijn meesterschap in het weergeven van landschappen waren vernieuwend voor die tijd. Uit archiefdocumenten blijkt dat hij ook de schilderkunst op doek beoefende, wat eerder zeldzaam was voor een miniaturist.

In 1454 gaf Filips de Goede hem de opdracht om in Rijsel, samen met meer dan dertig andere schilders, te zorgen voor de decoraties van het Banket van de Fazant (een groots opgezet Bourgondisch hoffees). Marmion werkte ook voor andere belangrijke opdrachtgevers zoals Karel de Stoute, hertogin Margareta van York, Guillaume Rolin en Vasco da Lucena.

Het grootste deel van zijn carrière bracht Marmion door in Valenciennes waar hij in samenwerking met andere kunstenaars, zoals de Weense Meester van Maria van Bourgondië, getijdenboeken illustreerde. Een nieuwe generatie verluchters zou zijn miniaturen kopiëren of imiteren. Eén jaar na zijn dood noemde de dichter Jean Lemaire de Belges Simon Marmion de 'prins der verluchters'.

Het Brugse tweeluik *Maria en de Nood Gods*, dat misschien door hemzelf werd gecorrigeerd, is afkomstig uit zijn atelier en herneemt

een van zijn tekeningen. Geïnspireerd door Dirk Bouts staat de Maagd als *Mater dolorosa* tegenover Christus. Het gezicht van Maria, met rode ogen van droefheid, is treffend. Geen enkele overdrijving, niet de minste dramaturgie. Zelfs geen traan. Alle pijn lijkt ingehouden in een soort van aanvaard noodlot.

LES SEPT ÂGES DU MONDE

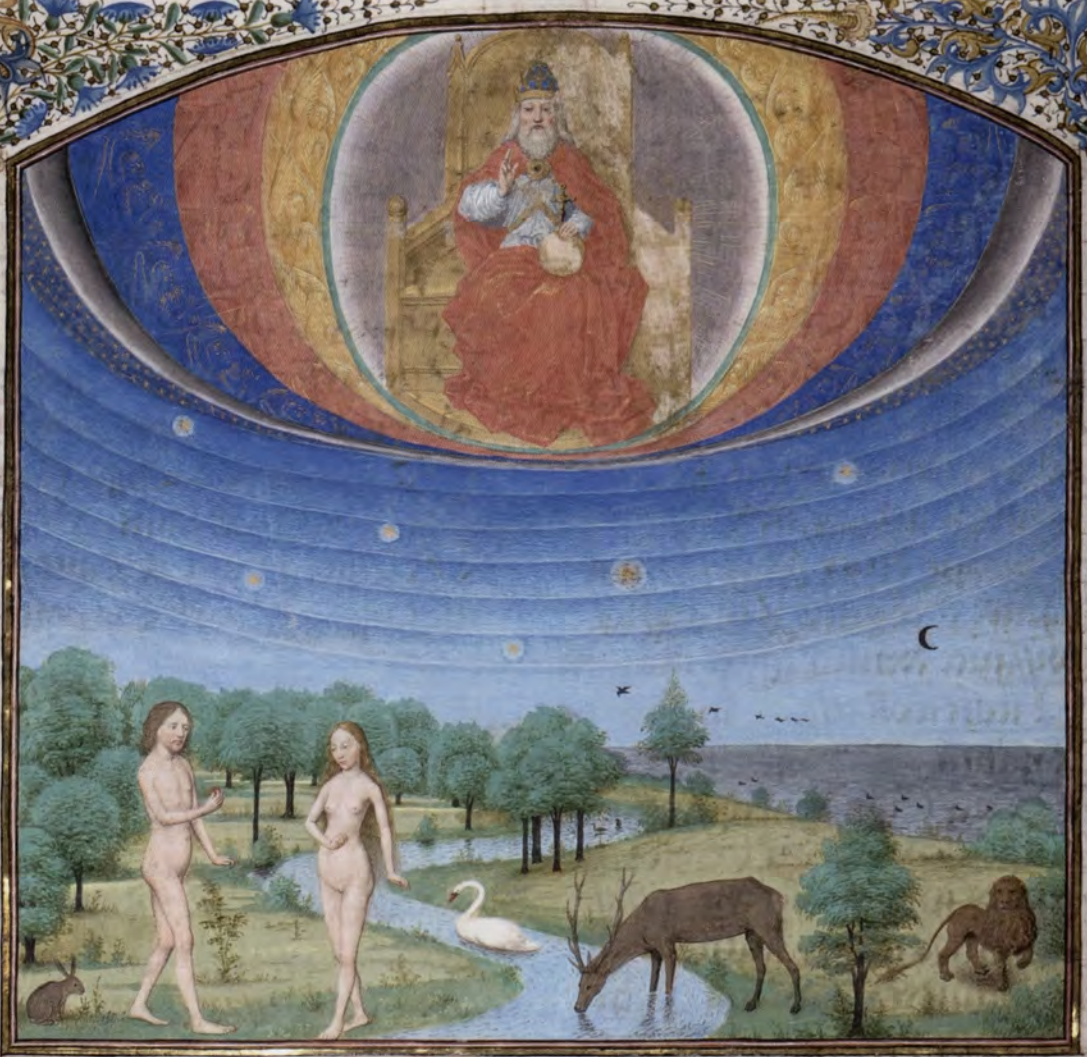
De titel van dit handschrift, *Les sept âges du monde*, is afkomstig van het opschrift dat op het schutblad staat vermeld: “Le livre des vii eages”. Het gaat om een universele geschiedenis, van Genesis tot het jaar 1326. Het handschrift is gekopieerd door Jacquemart Pilavaine en is geschreven in de Bourgondische *bastarda*, een gotisch lettertype dat aan het Bourgondisch hof gebruikt werd. De opdrachtgever was een lid van de familie de Croÿ. De wapenschilden van deze familie komen op verschillende folio's in het handschrift voor.

De verluchtingen zijn van de hand van Simon Marmion. Ze laten stuk voor stuk het talent van de miniaturist zien, dat zich vooral concentreert in de getrouwe weergave van de diepte. De poëtische interpretatie die Marmion in de scène van Adam en Eva wist weer te geven, verleent het afgebeelde paradijs een bijna ‘menselijke’ sfeer. Ondanks het plechtige karakter van de compositie, met bovenaan de indrukwekkende figuur van God de Vader die vanuit de hemel de cirkels van de planeten domineert, heeft de miniaturist de Tuin van Eden een idyllisch aspect weten te verlenen, gesymboliseerd door het hert dat drinkt uit de stroom die kronkelend door het landschap loopt. Marmion plaatste niet Adam en Eva maar het hert in het midden van de scène. De schoonheid van de natuur vol met leven is geïllustreerd door lichteffecten en de transparantie van het water met de reflectie van het hert. Het werk belichaamt de Onschuld vlak voor het moment van de Verleiding.

Brugge, Groeningemuseum,
inv. GRO 0201-202.I. Maria
en de Nood Gods, Simon
Marmion en zijn atelier –
Musea Brugge©Lukas-Art
in Flanders vzw.

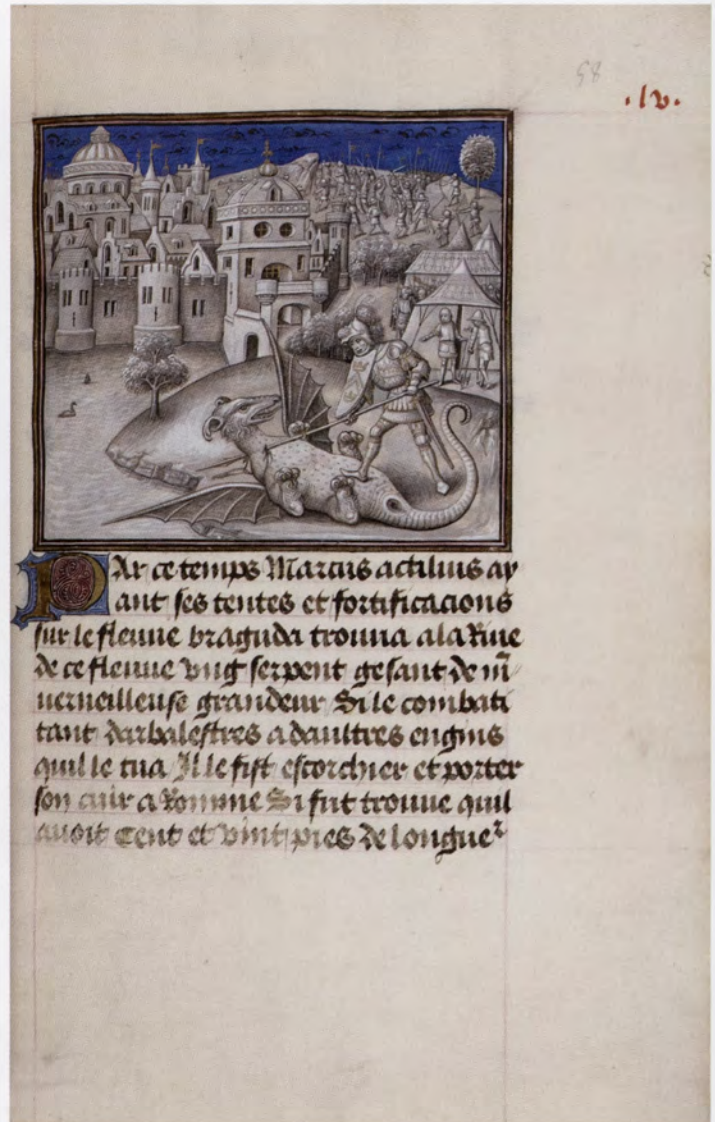
Brussel, KBR, ms. 9047,
Les sept âges du monde,
f. Iv. Aards Paradijs

Heu le souuerain
 comencans est
 lumiere parfaite.
 en quoy toutes
 choses visibles et
 invisibles passees presentes et ad
 uerir manifestement et aperte
 ment appert. Et deuz sauoir
 que du mouuement et uerbera
 tion de cellz pur air et pure lu
 miere naist la parolle dieu. car
 parolle n'est aultre chose que uoy
 fournee par uerberation et par

mouuement d'air. Et sachiez y
 dieu est sa parolle et sa parolle est
 dieu. Et est ceste parolle complice
 et parfaite par m. souuerainnes
 dignites sans lesquelles dignites
 la parolle dieu cest a dire la dite
 ne puet estre acoplie ne parfaite
 entialement. Et vo' ce dist pla
 tons que ces m. dignites font un
 souuerain bien principal le ql
 est comencement de tous aultres
 biens et de qui toutes choses pre
 dent comencement et perfection

Willem Vrelant (? – 1481)

Willem Vrelant werd geboren in Utrecht waar hij vermeld stond in de stadsarchieven als 'Willam Backer van Vrede(r)lant, verlichter'. Het grootste deel van zijn carrière bracht hij door in Brugge waar hij van 1454 tot aan zijn dood in 1481 verbleef. Zijn naam komt regelmatig voor in dearchieven van de Brugse gilde van de Heilige Johannes de Evangelist die alle ambachtsmannen van het boek verenigde, zoals perkamentmakers, kopiïsten, verluchters en boekbinders. Deze gilde betaalde vanaf zijn dood tot vijftien jaar daarna elke junimaand een herdenkingsmis voor Vrelant. Dat duidt op de grote bekendheid van de miniaturist en op de belangrijke rol die hij speelde binnen deze gilde. Vrelant had zich perfect geïntegreerd in de Brugse samenleving. Zijn lidmaatschap bij de religieuze Broederschap Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw, waartoe de elite van de Vlaamse samenleving behoorde, is daar een duidelijk bewijs van. Ondanks de overvloed aanarchieven waarin Vrelants naam is vermeld, zijn er slechts twee vermeldingen in de Bourgondische hertogelijkearchieven. Eén ervan is een betaling uit juli 1468 van Jacques de Brégilles,

Brussel, KBR, ms. 9243, Jacques de Guise, Chroniques de Hainaut [compilatie en vertaling door Jean Wauquelin], f. 186v. Radbod onder de ogen van bisschop Wulfram door duivels meegevoerd

Brussel, KBR, ms. 10777, Leonardo Bruni, De primo bello Punico [in de Franse vertaling van Jean Lebègue: Première guerre punique], f. 58r. Gevecht van consul Marcus Actilius met het fabeldier

Brussel, KBR, ms. 9026,
[zogenaamd] Breviarium van
Filips de Goede ten gebruike
van Parijs, zomerdeel, f. 1r.
De Heilige Drievuldigheid
en de symbolen van de
tetramorf

Volgende pagina:
Brussel, KBR, ms. IV 145,
Getijdenboek ten gebruike
van Rome, ff. 75v-76r.
Visitatie

verantwoordelijk voor de hertogelijke bibliotheek, aan een zekere 'Guillaume Wylant' voor zestig miniaturen in het tweede volume van de *Chroniques de Hainaut*. Het merendeel van de onderzoekers is het erover eens dat het hier wel degelijk om Willem Vrelant gaat. Vrelant ontwikkelde een zeer persoonlijke stijl die door verschillende volgelingen geïmiteerd zou worden. Zijn personages lijken, hoewel ze met zorg en beheerst geschilderd zijn, een beetje stereotiep en stijf. De gezichten getuigen van weinig expressie. De scènes spelen zich over het algemeen af in meerdere gebouwen of in landschappen zonder grote perspectieven. Ondanks deze paar onvolkomenheden, blijft Vrelant een van de grootste miniaturisten uit het einde van de middeleeuwen. Zoals heel wat schilders en verluchters in die tijd stelde Vrelant verschillende leerjongens te werk. In sommige gevallen nam hij de rol van 'aannemer' op zich: hij hield toezicht op de opdrachten en realiseerde zelf illustraties, maar liet ook illustraties over aan de leden van zijn atelier of deed een beroep op zelfstandige kunstenaars.

Ad laudes
Eus in ad
iutorum
meu inten
te. Domine
ad adiuua
dum me festina. **G**loria
na patri. *Ant. Assumpta. ps.*
Dominus regna
uit decore intu
tus est indutus est dñs
fortitudine et precepsit
se. **S**icut firmavit or
bem terre qui non com
mouebitur. **P**arata

Jan de Tavernier (? – 1462)

Jan de Tavernier was een zeer getalenteerde schilder. Hij was afkomstig uit Oudenaarde en behoorde tot een familie van schilders en verluchters. Zijn productie is goed gedocumenteerd. Zijn naam verschijnt in 1460 in de boekhouding van de hertogelijke bibliotheek. Het is Jan de Tavernier die de bekende grisailleschilderingen van de drie volumes van de *Conquestes et chroniques de Charlemaine* maakte. Hij oefende een duurzame invloed uit op andere verluchters die actief waren in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1460.

In de *Miracles de Notre-Dame*, een andere hertogelijke opdracht die hij 'in zwart en wit' schilderde, liet de Tavernier zien wat hij als verteller in zijn mars had door heel dynamische composities te creëren die de sterke momenten van het verhaal benadrukken. Deze twee meesterwerken mogen niet doen vergeten dat de verluchter uit Oudenaarde ook uitmuntte in de 'kunst van de kleur'.

Jan de Tavernier stond in de gunst van Filips de Goede. Naast de twee hoger vermelde meesterwerken illustreerde hij voor de hertog ook enkele van diens lievelingswerken, zoals de getijden van de hertog die in Den Haag worden bewaard, zijn persoonlijk gebedenboek en miniaturen in de *Grandes heures* die de vorst erfde van zijn grootvader Filips de Stoute. Net als zijn tijdgenoot Simon Marmion mocht de Tavernier

Brussel, KBR, ms. 9511,
[zogenaamd] Breviarium van
Filips de Goede ten gebruike
van Parijs, winterdeel, f. 180r.
Verrijzenis

Brussel, KBR, ms. 10308,
René van Anjou, Mortifement
de vaine plaisance, f. 1r.
Koning René aan het werk in
zijn scriptorium

Cy commence le premier livre
 De ce traitie qui contient .iiii.
 parties . dont la premiere est
 des quatre motifs pour faire le
 passage d'oultre mer

Du premier motif

E premier motif douage est mon sou-
 verain seigneur . que vous ne amoindrissiez en fiens . enuers les
 homes commeux de vos predecesseurs . les nobles fere de France .
 ne enuers dieu la gloire quils ont acquise par bones euvres &
 vertueux fies de la foy . une les augmentez cōtinuāt en ver

Prologue de l'auteur

Les faits des anciens doit
on volontiers lire ouyr
et diligemment retener

Car ils peuvent valloir et
donner bon exemple aux hardis en armie

Brussel, KBR, ms. 9066,
David Aubert, *Conquestes et
croniques de Charlemaine*,
volume 1, f. 11r.
Marktafereel; David Aubert
(of Jean v van Créquy) biedt
zijn werk aan Filips de
Goede aan.

Rechtse pagina:
Brussel, KBR, ms. 9067,
David Aubert, *Conquestes et
croniques de Charlemaine*,
volume 2, f. 93r. Beleg van
de toren van het kasteel van
Aigremoire; de uitdaging
van Karel de Grote die door
Ganelon aan Balam wordt
bezorgd; dood van Bruillant
de Montmire

Brussel, KBR, ms. 9067,
David Aubert, *Conquestes et
croniques de Charlemaine*,
volume 2, f. 252v. Marsilius
van Saragossa en Ganelon
bereiden hun verraad voor.

Et pindrent courage en demenant grant
 Jore si que les parens se doubterent que ils
 auroient brief autres nouvelles.

Comment Charlemaine enuoia deffiance
 a l'admiral Saladin qui auoit assiege la tour
 d'aignemore et plusieurs nobles
 princes crestiens de france.
Lhistoire dist que les parens firent
 de grant assauts et continuelz
 a icelle tour et que les nobles princes la def-
 fendoient verueusement et tant que chüme
 des princes furent contents de reposer. Mais
 Saladin eussent porte grant dommage aux
 crestiens se neust este quilz s'aduiserent de

meewerken aan de voorbereidingen van het Banket van de Fazant. Hij illustreerde ook verschillende door Jean Miélot – kanunnik van Rijsel – vertaalde, gebundelde en gekopieerde werken die bedoeld waren voor Filips de Goede. Voorbeelden hiervan zijn de *Traité sur l'oraison dominicale*, een verzameling didactische werken, de vertaling van de *Advis directif pour faire le passage d'Outremer* van Guillaume Adam en de vertaalde *De quattuor novissimis* van Gerard van Vliederhoven. Ondanks de vele hertogelijke opdrachten werkte de Tavernier in enkele gevallen ook voor een stedelijk cliënteel.

CONQUESTES ET CHRONIQUES DE CHARLEMAINE

Met het boek van de *Conquestes et chroniques de Charlemaine* wilde Filips de Goede zijn macht vestigen door zich te beroepen op mythische of bijzonder prestigieuze voorouders zoals Karel de Grote. Deze kroniek houdt ook verband met de droom van Filips de Goede om het Heilige Land te bevrijden. In de drie boekdelen van dit werk verheerlijken meer dan duizend folia de heldhaftigheid van keizer Karel de Grote en brengen ze een gedetailleerd verslag uit van historische feiten, maar ook veel denkbeeldige gebeurtenissen.

Jan de Tavernier schilderde de miniaturen voor de drie volumes. De toegepaste techniek is het grisaille of de grauwschildering. In tegenstelling tot wat de benaming suggereert, is dit helemaal geen vale of matte schildertechniek. Deze manier van schilderen, waarbij de kunstenaar alleen wit en zwart gebruikt met slechts enkele toetsen in goud of een andere kleur, stond halverwege de vijftiende eeuw in de Bourgondische kringen in hoog aanzien. De presentatieminiatuur van het eerste deel (f. 11r) toont Filips de Goede die, in een stedelijk kader, het werk ontvangt in het bijzijn van de leden van het hof. Jan de Tavernier behandelde dit thema op een originele manier, want hij plaatste de hoofdcène van de overhandiging van het boek naar de achtergrond, achter de winkeltjes van de kooplieden.

Comment la trahison de ramcheuault fu com-
 plice accidée et basie par marzalle de sarragoe
 et guemelon le conte des pars de champagne
Lhistoire tesmoigne veritablement
 comme a saint dems est escript en
 vraie cronique que quant marzalle
 tor de spaigne parla a guemelon il pensa vng
 peüt puis lui respondi assez legierement.
 Moult bien tar entendu sire tor et mas promit
 assez de biens et de fait menae dome et aussi
 monstre sa puissance que se pris meulz que
 toute celle de charlemaine et d'autre part mas
 sauue la vie car bien sard de veat que ne ma-
 merent onques ceulz qui mont enuoie vers tor
 et se te prometiz que pareillement sar aliencontre

Rogier van der Weyden (1400-1464)

Rogier van der Weyden werd geboren in Doornik en was de zoon van Henri de la Pasture en Agnèz van Waterloz. In de jaren 1430 vestigde hij zich in Brussel, waar hij in 1436 tot officiële stadsschilder werd benoemd. Zijn bekendheid reikte tot ver over onze grenzen: de hertogin van Milaan stuurde haar hofschilder naar Van der Weyden om in diens atelier onderwezen te worden. Het werk van Rogier van der Weyden had een grote impact op talrijke kunstenaars, en zijn zoon, kleinzoon en achterkleinzoon, allemaal schilders, zouden zijn composities meer dan honderd jaar na zijn dood blijven gebruiken.

Er is maar één enkele miniatuur van hem gekend, maar deze wordt wel als een van de meest geslaagde in de Vlaamse miniatuurkunst beschouwd: de presentatiescène uit het eerste volume van de *Chroniques de Hainaut*.

CHRONIQUES DE HAINAUT

De Bourgondische hertog Filips de Goede belastte Jean Wauquelin, een boekhandelaar en kopiist uit Bergen, met de Franse vertaling van een lijvige compilatie die Jacques de Guise tussen 1396 en 1399 had geschreven onder de titel *Annales historiae principum Hannoniae*. Deze kroniek, aanvankelijk geschreven in het milieu van de Henegouwse graven uit het Beierse huis, verheerlijkte in drie delen de geschiedenis van het graafschap Henegouwen, van de val van Troje (rond 1200 v.C.) tot de dood van Johanna van Constantinopel in 1244. Op 12 april 1433 stond Jacoba van Beieren, gravin van Henegouwen, Holland, Zeeland en vrouwe van Friesland, deze gebieden gedwongen af aan Filips de Goede, die in de *Chroniques de Hainaut* een rechtvaardiging van zijn aanspraken op het graafschap vond. In zijn Franse vertaling voegde Wauquelin een inleiding toe aan de oorspronkelijke tekst. Daarin stelde hij de Bourgondische hertog als de legitieme erfgenaam voor in een traditie van heersers die terugging tot de Trojaanse oorlogen. Dit handschrift wordt beschouwd als een van de belangrijkste werken uit de Bourgondische bibliotheek.

De betalingen voor het op schrift stellen van de drie boekdelen gebeurden tussen 1448 en 1453. De hertog volgde de vordering van het werk van nabij. Het eerste deel bevat 41 miniaturen die door verschillende kunstenaars in het handschrift zijn aangebracht. Hoewel vermaarde verluchters als Willem Vrelant en Loyset Liédet de opdracht kregen de delen twee en drie te illustreren, heeft de presentatieminiatuur in het eerste boekdeel van bij het ontstaan steeds de meeste aandacht getrokken. Deze grootse compositie, waarin de complexiteit en subtiliteit van de compositie en de verfijndheid van de techniek opvallen, wordt toegeschreven aan Rogier van der Weyden.

Het tafereel speelt zich af op de bovenste verdieping van een gebouw, in een kamer waar twee muren van ramen voorzien zijn. Filips de Goede,

Brussel, KBR, ms. 9242, Jacques de Guise, *Chroniques de Hainaut* [compilatie en vertaling door Jean Wauquelin], f. 1r. Jean Wauquelin biedt zijn werk aan Filips de Goede aan.

Dur che que toute
 creature de raison
 ble entendement de
 sire et appetesanoir.
 & ovr choses nouvelles pour la re
 creation et esioyffement de son co
 raige. & offrir que ens ou record des
 choses aduenues anchienement
 & meismement des haultes et nobles
 proesses et emprisez des nobles
 hommes procces et enfentes des
 haultes et nobles procreations et
 lignies. tous proedommies apans
 l'entendement esteuet en honneur
 quant ilz teulz fais oent leuorder sen
 s'licement & esmeument en plus q'it

perfection de balcur & de proesche
 Est il que a ceste instance moy non
 digne. poure de sens. et meure a le
 tendement. debille et foible de ceste
 haulte matere mettre a effect. & Be
 non que Il me fust comande come
 il est de par mon tresredoubte & tres
 puissant seigneur. monsignr. philippe.
 par la grace de dieu. Duc de bour
 gougne. de lotrimne. de brabant et
 de lembourg. Conte de flandrez. dau
 tois. de bourgougne. palatin de har
 nau. de hollande. de zelande et de
 namur. marquis du saint empire.
 Seigneur de frize. de salms & de ma
 lmes. me sui determinez & dispos

Handwritten notes in a cursive script, possibly a library inventory or a list of related works.

gekleed in zwart damast, staat als enige onder het baldakijn afgebeeld en heeft alle ogen op zich gericht. Het eerste deel van het kostbare handschrift wordt hem plechtig overhandigd door vertaler Jean Wauquelin, de knielende figuur voor hem. Rechts van de vorst staan de hertogelijke kanselier Nicolas Rolin en de bisschop van Doornik, Jean Chevrot. De jonge hertog van Charolais, erfgenaam van de hertog, Karel de Stoute, staat links van hem getekend. Naast de jonge prins staan acht ridders van het Gulden Vlies. Zeven daarvan dragen de ketting van het Gulden Vlies, en het lijkt logisch om aan te nemen dat ook de tweede persoon van links er een draagt. De persoon uit deze groep die het dichtst bij Filips staat afgebeeld, is zonder twijfel zijn eerste kamerheer Antoine de Croÿ. Jean de Roubaix zou de oude man met de witte haren en het lange roze gewaad kunnen zijn. De persoon uiterst rechts op de miniatuur, de ridder die in profiel afgebeeld staat achter Jean Wauquelin en deze aan de hertog lijkt voor te stellen, zou Jean de Croÿ zijn, grootbaljuw van Henegouwen.

De miniatuur is van uitzonderlijk hoogstaande kwaliteit. Ze bevat heel wat minutieus afgewerkte details, zoals het licht dat op de kledij en de stof van het baldakijn valt. Het geheel straalt een zeer subtiele indruk uit, tegelijkertijd luxueus en plechtig. De hertogelijke macht wordt nog versterkt door de wapenschilden van de verschillende Bourgondische gebieden die rond de miniatuur geschilderd zijn. Links staan de wapens van het oude Bourgondië, Lotharingen, Brabant, Limburg, Vlaanderen, Artesië en graafschap Bourgondië (Franche-Comté). Rechts van de miniatuur zijn de emblemen van Henegouwen-Vlaanderen, Holland en Friesland geschilderd, gevolgd door de wapens van de graafschappen Charolais, Boulogne en Mechelen.

Deze compositie zou later meermaals, maar met minder talent, gekopieerd worden door verschillende kunstenaars in andere volumes die voor de hertog bestemd waren.

Brussel, KBR, ms. 9043, Egidius Romanus, *De regimine principum* [in de Franse vertaling: *Livre du gouvernement des princes*], f. 2r. Presentatie van het werk aan Filips de Goede

Detail: Brussel, KBR, ms. 9242, Jacques de Guise, Chroniques de Hainaut [compilatie en vertaling door Jean Wauquelin], f. 1r. Jean Wauquelin biedt zijn werk aan Filips de Goede aan.

Brussel, KBR, Algemene leeszaal

Paris, BnF, Leeszaal,
Handschriftendepartement, site Richelieu

© Jean-Christophe Ballot/BnF

Twee bibliotheken, één tentoonstelling

Het Handschriftenkabinet is een van de erfgoedverzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek van België. De oorspronkelijke kern van de collectie bestaat uit een belangrijk deel van de oude librije van de Bourgondische hertogen. Vandaag bewaart het Handschriftenkabinet nog steeds 270 codices uit de oorspronkelijke Bourgondische bibliotheek. Dankzij allerhande aankopen en schenkingen kon het Handschriftenkabinet zijn verzamelingen uitbreiden. In 1837 verwierf de Belgische Staat de bibliotheek van bibliotheek Karel van Hulthem (1764-1832). Deze bibliotheek telde ongeveer 1.100 handschriften waarvan sommige van essentieel belang zijn voor de studie van de Nederlandstalige middeleeuwse literatuur. Tussen 1839 en 1953 verwierf het Handschriftenkabinet circa 11.000 volumes: middeleeuwse werken, maar ook archiefdocumenten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw en een groot aantal teksten en autografen van Belgische schrijvers en kunstenaars. Sinds de jaren 1960 zijn er jaarlijks nieuwe aanwinsten, zowel op literair als op historisch vlak. In totaal bewaart het Handschriftenkabinet bijna 39.000 handschriften waarvan 4.500 middeleeuwse codices. In het kader van Belgica, de digitale bibliotheek van de Koninklijke Bibliotheek, zijn vele kostbare handschriften gedigitaliseerd zodat iedereen ze kan raadplegen en onderzoeken. De digitale en wetenschappelijk betrouwbare informatie draagt bovendien bij tot de optimale conservatie van de rijke verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek.

Het Handschriftendepartement van de Bibliothèque na-

tionale de France is een van de veertien departementen binnen de Franse landsbibliotheek. De afdeling bewaart encyclopedische verzamelingen: Oud-Franse heldendichten, Arthurromans, romaanse talen, oosterse literatuur, oosterse en westerse godsdiensten, oude geschiedenis, geschiedenis van de wetenschappen en literaire handschriften.

De verzamelingen zijn ingedeeld in fondsen, volgens hun taal of hun inhoud. Ze omvatten een zeer groot aantal oude of unieke kopieën, versierde en verluchte handschriften en documenten in alle vormen en op alle dragers. De verluchte handschriften van de oude Zuidelijke Nederlanden zijn er goed vertegenwoordigd, in het bijzonder de handschriften van Lodewijk van Gruuthuse. De Bibliothèque de l'Arsenal, ook een departement van de Bibliothèque nationale de France, bewaart eveneens rijke verzamelingen die de collecties van het departement Handschriften aanvullen.

Het departement streeft er naar om de persoonlijke archieven van Franse schrijvers bijeen te brengen, te klasseren en ter beschikking te stellen van het publiek. In samenwerking met andere instellingen realiseert het digitaliseringsprojecten van handschriften, zoals: Optima (handschriften van Flaubert, Proust, Paul Valéry met het Institut des textes et manuscrits modernes), Roman de la Rose (met de John Hopkins University in Baltimore), Europeana Regia (digitaliseren van middeleeuwse koninklijke verzamelingen, een project waar ook de Koninklijke Bibliotheek van België aan deelneemt).

Restauratrice aan het werk

Brussel, KBR, ms. 10218-19, Henri van Ferrières, Les Livres du roy Modus et de la royne Ratio, f. 163r. Het gevecht van de ondeugden

Conservatie en restauratie van handschriften

Om haar prestigieuze en wereldwijd vermaarde erfgoedverzameling (meer dan 39.000 volumes waarvan bijna 4.500 middeleeuwse handschriften) onder optimale omstandigheden te bewaren, beschikt de Handschriftenafdeling over een bijzondere infrastructuur: brandwerende koffers, een systeem voor het meten van de temperatuur, de lichtsterkte en de luchtvochtigheid, een op maat gemaakte doos in neutrale en zuurvrije materialen voor elk kostbaar werk enzovoort. Naast deze noodzakelijke bewaringsmaatregelen restaureert de Handschriftenafdeling elk jaar tientallen codices waarvan de staat van bewaring een ingreep noodzakelijk maakt. Die restauraties worden intern of in samenwerking met gespecialiseerde ateliers (Gent en Brussel) uitgevoerd. Ze laten toe de gevolgen van de tand des tijds (gebroken boekbanden, gescheurd perkament of papier, problemen met de verflagen of de indringing van micro-organismen enzovoort) te verhelpen en, meer algemeen, de fysieke evolutie van de werken op de voet te volgen. Het Handschriftenka-

binet onderzoekt de codices regelmatig aan de hand van wetenschappelijke methoden. Zo laten analyses met behulp van een binoculaire microscoop toe om de voorbereidende tekening te onderzoeken, de wijzigingen die de verluchters aan hun composities hebben aangebracht of, vanuit een strikt technische invalshoek, de lacunes of wijzigingen van materialen of kleuren te evalueren die met het blote oog niet zichtbaar zijn. Er worden ook andere niet-invasieve analyses uitgevoerd in het kader van een partnerschap met sommige federale wetenschappelijke of universitaire instellingen: onderzoek van de inkt en de chemische samenstellingen van de pigmenten die in het verleden werden gebruikt (infraroodreflectografie, radiografie, spectrometrie door XRF...). Stroomafwaarts voert de Handschriftenafdeling, met behulp van haar eigen materieel (scanner en digitale camera), een beleid van archivering en digitalisering van haar kostbare boeken om ze voor een heel ruim publiek toegankelijk te maken.